

De fabrieksgebouwen schudden onder het geweld van inslaande en exploderende vliegtuigbommen. De Amerikanen kwamen overdag, de Britten 's nachts, dacht Klaas te weten. Of was het andersom? Toch niet. Hij herinnerde zich de overkomende eskaders Amerikaanse vliegende fortin, dreunend over Eindhoven heen, als stramme reuzenvogels afgetekend tegen de hemel, 's ochtends op weg naar Duitse steden. Maar dit bombardement was kort na zonsondergang begonnen, zo meende hij zich te herinneren.

Misschien is het einde der tijden aangebroken en betreft het de zeven ruiters uit de openbaring. Die werken dan zeker in ploegdienst, dacht Klaas. En zijn ze boven Moffrika begonnen.

Nooit eerder had hij een bombardement meegemaakt.

Tussen de ontploffingen en het gehuil van sirenes door, hoorde hij het gedaver van de bommenwerpers wegsterven.

Klaas had zich onder een werkbank verscholen. Hij voelde het beton onder zijn voeten trillen. Een zwerm zwarte ratten wemelde om hem heen. Zijn maag leek zich samen te ballen. Hij stampte en trapte om te voorkomen dat ze de broekspijpen van zijn ketelpak in zouden kruipen.

Het geraas van instortende muren en versplinterend vensterglas klonk oorverdovend. Klaas sloeg de handen voor de oorschelpen. Steengruis knarste tussen zijn tanden. Zijn lippen raakten bedekt met stof. Klaas spuwde en veegde zijn mond af met een mouw.

De plafondverlichting, reeds door stofsluiers gedempt, viel uit.

Door vensteropeningen, omgeven door glasscherven, scheen een onaards, flakkerend schijnsel, afkomstig van de elkaar kruisende bundels van schijnwerpers.

Het afweergeschut, in een kring om de naastgelegen stad heen geplaatst, had gerateld en geploft, maar zweeg nu.

Die idioten daarboven weten dat hier dwangarbeiders wonen en werken, dacht Klaas verbijsterd. Maar het kan ze niets schelen. Ze zijn geen haar beter dan de moffen.

Hij vroeg zich af waar zijn kamergenoten, Murawski de Pool en Kausalis de Est, verscholen zaten. Met een beetje geluk overleven ze het niet. Ben ik van ze af. Een kamer voor mezelf. Een luxe onderkomen bij de Nazi's. Die moorddadige, kortzichtige idioten! Nooit hebben ze er rekening mee gehouden dat geweld plegen uiteindelijk alleen maar geweld oproept. Hoe is het mogelijk, dat ze gedacht hebben het gevecht tegen de rest van de wereld aan te kunnen? Als het zo doorgaat, sterven de Duitsers uit. De overlevenden, jonger dan veertig, worden na de capitulatie allemaal gesteriliseerd. Kunnen wij binnen een generatie hun westelijke provincies als lebensraum in beslag nemen. Iedere Nederlander een hectare.

Klaas grijnsde bij deze gedachten.

Kou kwam via de vensters de fabriekshal binnen, betastte hem met ijzige vingers. Klaas probeerde te luisteren. Maar het gegrom van de vliegende forten bleef weg.

Er klonk gezoem tussen zijn oren. Het overstemde de sirenes, die maar bleven gillen, in woede over het leed dat Duistland wederom was aangedaan.

Tweeëntwintigjarige Klaas woonde in Eindhoven en was er bij een zus van zijn moeder en haar echtgenoot ondergedoken, om de arbeidsinzet te ontwijken. Hij had wekenlang op zolder doorgebracht, mocht er allen vanaf voor toiletbezoek en een dagelijkse wasbeurt aan een fonteitje op de overloop en was murw en lethargisch van verveling geworden. Klaas had zich suf gelezen in stoffige boeken. Van oom mocht hij zich nooit in de woonkamer vertonen. Het was hem zelfs verboden om zijn hoofd door het zolderdakvenstertje heen te steken. De maaltijden werden door tante naar zolder gebracht.

Maar tijdens een razzia in Eindhoven, was hij begin augustus negentienvierenveertig opgepakt. Halverwege die middag kwam oom naar boven gestormd. 'Razzia! Razzia!', brulde de man. Diens zware tred daverde over de traptreden heen. Klaas trachtte zich achter knieschotten terug te trekken. Maar oom greep hem letterlijk bij de

kraag en sleurde hem het trappenhuis door. Het was een beul van een vent, waartegen hij zich niet had kunnen verweren.

Uit verhalen van hem had Klaas begrepen dat die bloedhonden van de SD in staat waren om tijdens hun invallen, gewoon dwars door schuilwanden, deuren en knieschotten heen te schieten. Dit verbaasde hem, omdat zij toch niets hadden aan dode dwangarbeiders. Misschien dachten ze dat het om joden of verzetsstrijders ging.

‘Laat me met rust!’ riep Klaas met overslaande stem.

‘Ik red je leven! Begrijp dat dan!’ brulde oom.

Je brengt me in levensgevaar, je vermoordt me, je bent bang om opgepakt te worden, dacht Klaas in opperste verbijstering. Hij werd door de gang naar de voordeur gedwongen. Tevergeefs spartelde hij tegen. Een hand als een bankschroef klemde zich om zijn nek. De tante van Klaas stond toe te kijken. Zij had beide handen voor haar mond geslagen. Zonder pardon werd Klaas naar buiten geduwd. Hij struikelde, maar wist overeind te blijven. De deur knalde achter hem dicht. Verward keek hij om zich heen. Publiek vluchtte alle kanten op.

Waar kan ik naar toe, vroeg hij zich in razende paniek af. Hij probeerde weg te rennen, in de richting van de woning van zijn moeder, maar kwam niet verder dan het opheffen van een trillend been.

Een zwarte overvalwagen kwam de straat in gescheurd en remde dat het krijste.

Klaas werd bijna aangereden. Portiers werden open geduwd. Hij hoorde het geluid van laarzen op kasseien, keek in lichte, onverzoenlijke ogen.

Voor hij het wist, werd hij gegrepen en op ruwe wijze de auto in geduwd, zodat hij tegen andere gevangenen aan viel. Zij lagen op de vloer, omgeven door gewapende mannen in zwart uniform, die op banken zaten. Op de linkermouw was een rode band zichtbaar, waarin geen hakenkruis, maar een witte cirkel zichtbaar was. Ondanks de paniek die hij voelde, verbaasde dit Klaas. De auto raasde er vandoor.

Wie van de gevangenen durfde te bewegen of te praten, kreeg meteen een schop. Klaas sloot zijn ogen.

Na een korte rit werden de gearresteerden de overvalwagen uit gecommandeerd. Zij kregen bevel de handen omhoog te houden en werden een met prikkeldraadversperringen omgeven interneringskamp binnen geleid, dat vlak bij een treinstation lag. Beurtelings werden zij voor ondervraging opgebracht.

Klaas werd in een barak opgesloten, alwaar hij de nacht in het gezelschap van tientallen andere gearresteerden doorbracht, op een deken op de vloer. Sommigen van hen huilden, hetgeen hem met plaatsvervangende schaamte vervulde.

Veel gehuild had hij nooit. Zijn moeder vertelde hem, dat hij, vlak nadat hij als baby haar lichaam verlaten had, onmiddellijk begon te ademen, zonder een krik te geven.

Zij kwam de volgende ochtend langs en bracht hem een tas waarin een tandenborstel, een pakje koeken, doosjes rozijnen, tomaten en kleding.

Zij hilde wel. In negentien negenendertig was haar man, de vader van Klaas, overleden.

‘Jij bent de enige die ik nog heb’, verzekerde zij hem. Haar natte gezicht stond strak van angst en zorgen.

En oom en tante dan? En de Here Jezus? Haar zus was langsgelopen en had haar verteld over Klaas arrestatie. De moeder van Klaas had haar schreeuwend de deur gewezen. Nooit wilde zij nog iets met zus en zwager te maken hebben.

‘Al zou je in Hem geloven, zou je dat zoveel steun geven! Ik heb voor je gebeden vannacht, zodat je jezelf bekeert en Hem in je hart toelaat, voor het te laat is! Straks overkomt je wat, zonder dat je zonden vergeven zijn! Wat moet ik zonder jou in het paradijs?’

Hij probeerde haar te troosten, verzekerde haar dat hij de oorlog zou overleven.

‘Schrijf me alsjeblieft, jongen. Laat me niet in onzekerheid! Als je betaald krijgt, stuur me dan wat geld alsjeblieft!’

‘Die moffen betalen me vast geen cent.’

‘Ach lieve jongen, maak je maar niet ongerust. Ik red me wel!’

Zij omhelsde hem, leunde tegen hem aan. Haar brillenglazen leken mistig te worden van verdriet. Zij rook naar gekookte kool en petroleum. Geuren van armoede, ging het door hem heen.

Klaas geneerde zich enigszins en wilde zich van zijn moeder losmaken, maar zij klampte zich aan hem vast alsof hij haar reddingsboei was.

Kampwachten trokken haar uiteindelijk bij hem vandaan.

De volgende ochtend werden de gevangenen door Nederlandse en Duitse kampbewakers veewagons in gedreven. Zij namen op de vloeren plaats.

Klaas kreeg het gevoel door duistere machten, die Moffen op hem af hadden gestuurd, te worden gestraft voor een misdaad waar hij geen weet van had. Angst en een gekmakend gevoel van machteloosheid stredden om voorrang. Ik word misvormd tot werkezel, wist hij.

Klaas had tijdens zijn ondervraging gevraagd waar hij naartoe zou worden gebracht en wat voor werk hij zou moeten doen.

Hij had diverse onderwijsakten behaald, waaronder voor Duitse taal, maar kon als leraar geen werk vinden, zodat hij als taxichauffeur was opgetreden.

Klaas vertelde de SD-officier over zijn taalkundigheden en zijn ervaring als chauffeur.

Maar de Duitser was niet onder de indruk van dit arbeidsverleden. Hij stak een sigaret op, leunde grijnzend in een bureaustoel achterover en feliciteerde Klaas met diens nieuwe beroep als fabrieksarbeider.

Aan werkschuwe intellectuelen had Nazi-Duitsland geen enkele behoefte, zo schamperde hij. Chauffeurs hadden zij voldoende. De officier gebaarde de wachten dat zij Klaas naar de barak dienden terug te brengen.

Onderweg naar Duitsland werd de trein door vliegtuigen beschoten, maar de wagon waarin Klaas opgesloten zat, werd niet geraakt. Nadat de beschieting leek afgelopen, kwam Klaas overeind en tuurde door een getralied venstertje. Hij meende een verkeersbordje met de naam Venlo te kunnen zien. Ongeveer anderhalf uur later hield de trein stil

tussen overkapte betonvloeren.

Klaas vermoedde, dat hij in een fabriekscomplex ergens in het Ruhrgebied bij Duisburg terecht gekomen was.

De gevangenen werden de wagons uit gecommandeerd en dienden zich in gelid op het perron op te stellen. Klaas kwam uiteindelijk terecht in een groepje van negen man. Onder geblafte bevelen marcheerden zij het station uit, door gewapende mannen in burger omgeven. Na een korte mars langs gebombardeerde huizenblokken, bereikten zij een fabriekscomplex, alwaar zij werden geïnterneerd.

Een van de ervaren arbeiders, een vijftiger die al ruim een jaar op het fabrieksterrein gevangen zat, deed Klaas aan de draaibank voor hoe hij het werk zou moeten uitvoeren. Het bleek een vriendelijke man.

‘Kijk uit dat je niks verprutst, jongen. Die moffen zijn zo achterdochtig als de pest. Overal zoeken ze sabotage achter. Als ze denken dat je saboteert, executeren ze je meteen.’

Klaas bleek een snelle leerling. Al gauw kon hij artillerieonderdelen produceren.

Waarom geven de moffen het niet op, vroeg Klaas zich af. Door het beluisteren van illegale radiozenders in Eindhoven, had hij begrepen dat de Russen zich met miljoenen aan de oostgrens van Duistland hadden verzameld. Parijs was al bevrijd. Waar was Hitler op uit? Zouden de nazi's inderdaad over geheime wapens beschikken? Die V1 en V2 raketten sorteerden weinig effect. Het gonsde op de illegale radiozenders van geruchten over Duitse straaljagers, superkanonnen en zelfs atoombommen. Maar waarom werden die dan niet ingezet? Misschien wel omdat ze nog niet operationeel zijn, vermoedde Klaas.

Met een misselijkmakende dreun kwam een vliegtuigbom verlaat tot ontploffing. De klap trilde door zijn hele lichaam heen, van voeten tot tanden.

Een deel van een wand van de fabriekshal stortte binnenwaarts. Cementbrokjes en steensplinters werden de fabriekshal ingeblazen. De werkbank van Klaas raakte gedeeltelijk bedolven.

Hij veegde gruis van zijn schouders.

Nadat het geraas was verstomd, betastte Klaas zichzelf.

Ik leef nog. Ik ben niet gewond. Hoera, hoera.

Met een beetje geluk heeft Feldwebel Zimmerman een bom op zijn harses gekregen. Een vlek op de vloer is dan alles wat er van hem is overgebleven.

Klaas had, samen met andere dwangarbeiders, een schuilkeldertje voor de Feldwebel en diens soldaten gegraven en van houten bekisting voorzien. Op het dak ervan kwam een schoorsteentje van zwart metaal.

Klaas kwam onder de werkbank vandaan. Enorme stofwolken benamen hem het zicht. Min of meer op de tast vond hij de onbeschadigde deur, die toegang gaf tot een smalle gang. Klaas trok de deur open en verliet de fabriekshal. Hij veegde stof uit zijn baard en hoofdhaar. Ongehinderd bereikte hij een binnenplaats.

De schijnwerpers bewogen niet meer, maar straalden nog steeds hun licht hemelwaarts. Het gezoem in zijn hoofd werd zo sterk, dat het hem onmogelijk was om vast te stellen of de sirenes waren uitgejankt. Aan de overzijde van de binnenplaats stond de barak, alwaar hij met de Pool en de Est een kamer deelde. Hij trok de in de scharnieren krijsende buitendeur open, liep een duister gangetje in, trok de kamerdeur open en trof zijn kamergenoten schuilend onder hun matrasbodems aan. Zij bedienden knijpkatten, die een jankend geluid en pulserend licht voortbrachten.

Bij zijn binnenkomst kropen de mannen tevoorschijn. Net als Klaas droegen zij wekenoude baarden en snorren.

‘Amerika, Amerika!’ riep de reusachtige Murawski woedend, onderwijl met een vuile vinger naar het plafond wijzend.

De Est grijsde. ‘Hitler kaputt.’ Met een hand maakte hij een snijdende beweging langs zijn keel.

Zijn kamergenoten gingen op hun britsen zitten, onderwijl de knijpkatten bedienend.

Hun stemmen leken Klaas van kilometers ver te komen. Stof was tegen de binnenzijde van zijn mond aangekoekt. Het voelde aan als

katoen. Klaas nam een stenen kruik van de grond, waar hij geen druppel water in aantrof. Hij wilde naar het fonteintje in het washok, maar de buitendeur kraakte en krijste. Even later werd de kamerdeur opengestoten.

Zimmerman verscheen. Diens silhouet tekende zich af tegen het licht van een lantaarn, die door een soldaat achter hem gedragen werd.

In vrijwel onverstaanbaar Duits begon de Feldweibel te razen en te tieren. Hij trok zijn pet strak, rukte een Mauser uit het holster en begon ermee te zwaaien, alsof de gevangenen verantwoordelijk waren voor het bombardement.

‘Sind Sie verletzt?’ vroeg Klaas, tijdens een adempauze van de Feldweibel. Hij kon zijn eigen woorden horen als een gezoem.

Verbluft staaarde de Duitser hem aan, blafte vervolgens een bevel of mededeling en gebaarde hen de kamer te verlaten. De Duitsers dreven hen naar een plein tussen fabrieksgebouwen, alwaar appél gehouden werd.

Negentien dwangarbeiders stonden in rijen tussen het puin en fabrieksmuren. Zij droegen ketelpakken en huiverden van de kou. Adem kolkte als mistpluimpjes.

Klaas zag de oudere Nederlander niet. Die is eraan, vermoedde hij.

Zimmerman blafte bevelen tegen twee oudere Wehrmacht soldaten en een Gefreiter. Naast hem stond een Gestapo officier, die er in zijn zwarte uniform uitzag als een imitatie SS'er.

Niemand van de aanwezigen had zich in weken kunnen scheren. Zelfs Zimmerman droeg gelaatsbeharig. De Gestapo had sprietjes om zijn smalle mond en kin heen ontwikkeld.

De soldaten begonnen te tellen. Vijf arbeiders ontbraken.

Klaas keek over een muur heen naar het ochtendglorren. De schijnwerpers van de luchtafweer waren uitgeschakeld. De dwangarbeiders kregen opdracht tot puinruimen, na de maaltijd. Indien een lichaam werd ontdekt, dienden zij Zimmermans soldaten te waarschuwen.

In gelid marcheerden zij naar een zaaltje, alwaar een slonzige vrouw naast een soepketel stond. De arbeiders vormden een rij. Ieder

van hen kreeg van haar een snauw, een bord waterige soep, waar koolbladeren in dreven en een dun sneetje brood.

Zij namen plaats aan houten tafels. Meteen raakte het schemerige zaaltje vervuld van ranzige lijflucht. Klaas zorgde ervoor niet in de buurt van de Pool en de Est aan tafel te zitten. Het gezelschap van zijn kamergenoten stond hem enorm tegen.

Een rat kwam onder een kast tevoorschijn en werd door de soldaten doodgetrapt.

Na de soep werden de dwangarbeiders aan het werk gezet als puinruimers. Zonder handschoenen wierpen zij steenbrokken en stukken afgescheurd beton met betonijzer in kruiwagens, die zij naar de rand van het fabrieksterrein reden en in een geul omkieperden. Al snel liepen zij gescheurde vingernagels op.

Het eerste lijk werd ontdekt. Het lag in stukken tussen brokken baksteenmuur, overdekt met grijs stof.

De Gefreiter blafte bevelen, waarop twee arbeiders een massagraf dolven, eveneens aan de rand van het fabrieksterrein gelegen. De delen van het stoffelijk overschot werden in een kruiwagen getild. Klaas kon niet vaststellen of het om het lichaam van de Nederlander ging. Hij nam de met gruis bedekte schedel, waarvan de onderkaak verdwenen was en de ogen in zwarte plekken waren veranderd en plaatste die op de lichaamsdelen in de kruiwagen.

De Duitsers lachten. Het klonk krampachtig.

Drie lijken werden gevonden. Van de overige twee, waaronder de Nederlander, werd door de Duitsers vermoed dat zij, tot onherkenbare delen uiteengereten, over het fabrieksterrein waren verspreid. Aan geslaagde ontsnappingspogingen dacht niemand.

De volgende ochtend werd geheel besteed aan het schoonvegen van de werkplaats en het reinigen van de machines. Tevergeefs probeerden Murawski, die bankwerker was, en Klaas een beschadigde draaibank te repareren. Zij werden door een soldaat beschenen met een lantaarn.

Klaas liep de Pool uiteindelijk in de weg en werd ruw achteruit geduwd. Een van de soldaten verkocht Murawski een stoot in de

maagstreek met een geweerkolf. Maar Murawski zakte niet in elkaar. Hij keek de soldaat uitdagend aan, kreeg het bevel toegeschreeuwd door te werken en wachtte enkele seconden met gehoorzamen. Klaas trok zich in de schemering terug.

Een van de arbeiders, een elektricien, lukte het de elektriciteitstoevoer te herstellen. Plafondlampen in de werkplaats sprongen aan. De waterleidingen waren wonderwel gespaard gebleven. Flessen en kannen werden uit een kraan gevuld en door de soldaten aan de arbeiders uitgereikt.

Klaas poetste met zijn vingers het stof uit zijn mond en spoelde langdurig na, alvorens te drinken.

In de opening in de fabrieksmuur werd provisorisch een zeil bevestigd, dat klapperde in de wind.

Klaas ging verder waarmee hij de avond voor het bombardement mee bezig was geweest: het assembleren van onderdelen, het in de gewenste vorm buigen van metalen buizen en het in elkaar zetten van kogellagers. Af en toe blies hij warmte tegen zijn verkleumende vingers.

Voortdurend patrouilleerden de soldaten en de Gestapo tussen de arbeiders aan de werkbanken door. Indien zij sabotage vaststelden, zou de beschuldigde, na een order van Zimmerman, in het bijzijn van de anderen aan een plafondbalk van de fabriekshal worden opgehangen.

Klaas werd aan het begin van een avond, nadat hij bijna elf uur had gewerkt, door een van de soldaten opgehaald en naar een magazijntje gebracht. Zwaaiend op zijn benen van vermoeidheid liep hij voor de soldaat uit, die hem met de kolf van het geweer in de rug porde. Tot zijn enorme verbazing ontving hij van een beambte een pakket, waarvoor hij moest tekenen. Verdwaasd liep hij ermee naar zijn kamer. Er brandde een plafondpeertje. Ter verduistering was het enige raam dichtgetimmerd. Een penetrante lijfstank hing in de kamer, waarvan de lucht slechts via een opening in het plafond enigszins ververst werd.